

AROMÂNĂ – DIALECT ARHAIC

GR. BRÂNCUȘ

Se știe că aromâna este un dialect mai arhaic decât dacoromâna, fapt remarcat de multă vreme de către toți cercetătorii care s-au ocupat de dialectele românești sud-dunărene și de reconstrucția românei comune. Mai recente sunt afirmațiile Matildei Caragiu Marioțeanu: „Aromâna, ca și celelalte dialecte sud-dunărene, are un caracter mai conservator, manifestat la toate nivelurile limbii (fonetică – fonologie, morfologie, sintaxă, lexic – mai pregnant însă în primele două compartimente, în general mai rezistente)”¹. Arhaismul aromânei reprezintă, după cum se știe, sprijinul cel mai important, luat ca termen de comparație, în operația de reconstrucție a românei comune. „Trăsăturile arhaice ale aromânei o apropie foarte mult de româna comună”², susține Matilda Caragiu Marioțeanu, reluând o afirmație mult mai tranșantă a lui Ovid Densusianu: „Macedoromâna trebuie să reprezinte româna primitivă, graiul romanic sud-dunărean care s-a format în vecinătatea albanezei, în urma fuziunii latinei cu ilira”³. Sau: „Filologii sunt de acord că macedoromâna nu este, la urma urmei, decât [...] o ramură a românei primitive ieșită din amestecul latinei cu elementul autohton balcanic”⁴. După Densusianu caracterul unitar al românei comune se deduce din unitatea celor două dialecte: „Dacă comparăm cele două dialecte, întâlnim la fiecare pas trăsături care le sunt comune [...], care nu pot fi explicate decât dacă admitem că macedoromâna și dacoromâna se sprijină pe același fond lingvistic”⁵. Densusianu este între cei dintâi învățați care, deși dispuneau de informații sumare, au stăruit asupra fenomenului migrației neîntrerupte a aromânilor în toate zonele Peninsulei: „Această schimbare de așezare a macedoromânilor nu trebuie să ne mire. Se știe că în calitate de păstori ei au dus tot timpul o viață nomadă, parcurgând de la nord la sud, cu turmele lor, Peninsula Balcanică. [...] Această instabilitate caracterizează și

¹ Matilda Caragiu Marioțeanu, *Compendiu de dialectologie română*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1975, p. 222; vezi, de asemenea, Nicolae Saramandu, *Romanitatea orientală*, București, Editura Academiei Române, 2004, p. 81 ș.u.

² *Ibid.*

³ Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, vers. rom., București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1961, p. 208.

⁴ *Ibid.*, p. 210.

⁵ *Ibid.*

în zilele noastre un mare număr de macedoromâni, fărșeroții, care locuiesc iarna în Albania, își părăsesc locuințele primăvara și rătăcesc luni întregi prin munți”⁶. El adaugă faptul că „țările de dincolo de Dunăre au fost timp de secole răscolite de invaziile și devastările barbarilor”, ceea ce i-a determinat și pe macedoromâni „să părăsească în mai multe rânduri vechile lor așezări”.

Deosebiriile dintre aromână și dacoromână, considerate în raport cu stadiul precedent de evoluție a latinei dunărene, au fost remarcate de multă vreme. După opinia unor învățați nu este exclusă probabilitatea ca o parte dintre acestea să se fi produs chiar în presupusa perioadă a românei comune. Trebuie observat însă că ele nu sunt deosebiri esențiale, ceea ce însemnează că se vor fi dezvoltat relativ târziu, după perioada de comunitate. Oricum, în româna comună, vorbită pe un teritoriu larg, la nord și la sud de Dunăre, adică în Dacia, în Panonia și în cele două Moesii, trebuie să fi fost unele diferențe de la o zonă la alta. Th. Capidan se exprimă clar în această privință: „Limba română arată mici deosebiri idiomatice regionale încă înainte de despărțirea ei în dialectele actuale. Aceste deosebiri au trebuit să fie cu atât mai pronunțate cu cât populațiunile românești se găseau mai îndepărtate unele de altele”⁷. Revărsarea slavilor a izolat pe românii sudici de cei din stânga Dunării. După Capidan, ar fi de dată română comună palatalizarea labialelor, consoanele *ț* și *dz* (din *c*, *g* urmate de vocale palatale), absența rotacismului (în româna comună e posibil să fi existat ca fenomen dialectal) și a nazalizării (*n* se menține în *gărnă*, *fărnă*, *ună*), sincopa frecventă a vocalelor neaccentuate (urmare a „unui tempo mai grăbit” în vorbire)⁸.

În cele ce urmează prezentăm câteva particularități fonetice, morfologice și lexicale, suficiente pentru situarea aromânei pe o treaptă de evoluție mai veche decât dacoromâna. Aromâna e un dialect mai conservator decât româna de la nordul Dunării, mai apropiat de starea propriu-zisă a românei comune. „Arhăitatea” ei se explică prin condițiile istorice specifice aromânilor.

Din fonetică, reținem mai întâi fenomenul conservării vocalei centrale *ă* în poziție nazală, devenită *î* în dacoromână: *călcănu*, *păne*, *plăngu*, *sămtu*. Vocalele *ă* e generală în graiul fărșeroților, deci și în textele învățaților de la Moscopole, la care ne raportăm mereu pentru vechimea fenomenelor semnalate. Dacă la fărșeroți *ă* s-a menținut intact⁹, trebuie spus că în alte graiuri aromânești e cunoscut și *î*¹⁰, de unde ipoteza că în româna comună târzie sistemul vocalic va fi fost constituit din

⁶ *Ibid.*, p. 209.

⁷ Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân*, București, 1932, p. 141.

⁸ *Ibid.*; v. mai ales Sextil Pușcariu, *Cercetări și studii*, București, 1974, p. 57 ș.u., studiul *Asupra reconstrucției românei primitive*, vers. rom. a studiului în franceză din 1937 și în germană din 1910: *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*; alte detalii în Sextil Pușcariu, *Limba română*, I. *Privire generală*, București, 1940, p. 219 ș.u. și Al. Roseți, *Istoria limbii române*, București, 1986, p. 328 ș.u. Problematika generală referitoare la româna primitivă e prezentată de Ion Gheție, în „Limba română”, XXXV, 1986, 6, p. 516 ș.u.

⁹ Cf. Caragiu, *op. cit.*, p. 223.

¹⁰ Cf. T. Papahagi, DDA, p. 20: *ă* în nord, *î* în sud în cazul dubletului *când* – *când*.

șapte unități sau mai degrabă că în aromână va fi fost activă, independent de dacoromână, tendința de închidere a lui *ă* în poziția dată. La fărșeroți *ă* s-ar explica și prin contactul îndelungat cu albaneza toscă, în care nu se cunoaște fenomenul de închidere a lui *ë*. În toate cazurile, conservarea lui *ă* accentuat urmat de nazale e un semn important al caracterului arhaic al aromânei. Apariția lui *ă* (accentuat sau nu) este în acord cu fenomenul general de închidere a vocalelor : *e* > *i*, *o* > *u*, ceea ce nu însemnează că *ă* ar fi apărut „spontan”. Ipoteza intervenției substratului în procesul de geneză a limbii nu trebuie asimilată cu o „explicație externă”, valabilă pentru influențele târzii.

Observații importante prin care se pune în lumină caracterul arhaic al aromânei se pot face și cu privire la evoluția lui *e*:

a. la inițială de cuvânt lipsește iodizarea lui *e*- : *el*, *es*, *este* și, la fel, a celui din structura diftongului *ea*- : *earbă*, *epă*, *escă* (în dacoromână : *ia*, dezvoltat dintr-un *iea*, cu iodizare : *iearbă* > *iarbă*);

b. *e* s-a păstrat după labiale : *meru*, *peru*, *fet* (rar în dacoromână: *beșică*, *beut*) și la fel diftongul *ea*, rezultat prin metafonie : *feată*, *veară*, *peană*.

În aromână se conservă *-u* final, ca în vechea dacoromână ori în graiuri actuale de nord-vest : *aducu*, *aușu*, *vindu*, *alavdu*, *bărbatu*, *lemn*, *prețu*¹¹. Tendința dispariției lui *-u* din graiul fărșeroților e o dovadă că este etimologic. La Cavalioti, Ucuta, Daniil *-u* e general¹². Să fi fost la acești învățați o distincție între scriere și vorbire ?

O particularitate arhaică a consonantismului aromân este prezența palatalelor *l'*, *n'* (din *l*, *n* urmate de *ë*, *i*) : *l'ertu*, *hil'u*, *călcănu*, *gutuñe*¹³. După cum se știe, *n'* se păstrează și în graiul din Banat.

Palatala *l'* se conservă la aromâni și în grupurile *cl'*, *gl'*, devenite *k*, *g'* în dacoromână (în secolul al XVI-lea sunt atestări cu *cl'*). Aceasta e o trăsătură importantă a foneticii aromâne.

Din consonantismul arhaic al aromânei reținem și cele două africcate *dz* și *g*, provenite din *d*, respectiv *j* : *dzicu*, *gocu*, *gudicu* ; aceste consoane se află încă în unele graiuri mai arhaice dacoromâne (Moldova, Bucovina, Banat).

Am lăsat deoparte multe elemente fonetice de detaliu înregistrate în cercetările privitoare la aromână, pentru că nu pot fi puse cu certitudine în relație directă cu corespondentele lor presupuse în româna comună.

Din domeniul morfologiei, ne-am oprit asupra câtorva particularități ale structurii formelor verbale, pe care le-am reținut, ca și pe cele precedente, din remarcabila monografie a lui Theodor Capidan. Și din acest punct de vedere aromâna este mai arhaică decât dacoromâna, mai apropiată de ceea ce numim româna comună.

¹¹ Th. Capidan, *op. cit.*, p. 285 ș.u.

¹² Vezi Per. Papahagi, *Scriitori aromâni în secolul al XVIII-lea*, București, 1909; *Vocabularul*, p. 187 ș.u.

¹³ Exemple la Capidan, *op. cit.*, p. 338.

Astfel, forma de persoana III-a plural a imperfectului apare constant fără desinența *-u* : (ei) *cânta, cădea, bătea, durnea*, ca în dacoromâna veche și în cea populară. Absența lui *-u* este rezultatul evoluției fonetice normale a corespondentelor latinești. În trecut fie spus, româna vorbită a avut întotdeauna tendința de refacere și generalizare, la toate timpurile, a omonimiei singular – plural la persoana a III-a.

Perfectul simplu, un timp foarte des întrebuințat în aromână (e posibil să fi intervenit aici și influența tracă și albaneză), are caracteristici morfematice cunoscute și în dacoromâna din secolele vechi, precum și în graiurile actuale din sud-vest, caracterizate prin conservatorism :

a. desinența *-și* la pers. I sing. a verbelor cu perfect sigmatic (tare): *adușu, alepșu, arșu, frâmșu, scoșu, scrișu, spușu* etc.;

b. absența desinenței interne *-ră-* de la formele de plural : *cântăm, cădzum* (dr. *cântarăm, căzurăm*, dar v. rom. *cădzum*);

c. desinența *-t(u)* la pers. a II-a plural: *cântatu, cădzutu, bătutu, durñitu*, apărută paralel cu *-m(u)* la pers. I. pl.: *cântamu* ; pentru explicarea menținerii în aromână, comp. alb. perf. *kënduam, kënduat*.

Aromâna folosește la mai-mult-ca-perfect o formă compusă din imperfectul auxiliarului *avea* și participiu : *aveam cântată, avea durñită, avea faptă*¹⁴. Menținerea acestei forme perifrastice, rară în dacoromâna veche, s-ar explica în aromână și prin contactul cu greaca și albaneza, care posedă forme de mai-mult-ca-perfect cu structură identică. S-ar adăuga aici, în trecut, faptul că aromâna are și o formă construită din perfectul auxiliarului și participiu relevată de Capidan : *avui cântată* ; o structură identică în albaneză : *pata* (paç) *kënduar*, alături de *kisha kënduar*, cu variație semantică. O analogie cu albaneza se observă și la perfectul compus, care, în aromană, are auxiliarul cu forme lungi la plural : *avem cântată, aveț cântată* (comp. alb. *kemi (keni) kënduar*).

Ca și în cazul foneticii, aceste fapte de structură morfologică sunt suficiente pentru a se proba că aromâna e mai conservatoare decât dacoromâna, mult mai apropiată de stadiul românei comune¹⁵.

Caracterul arhaic al aromânei se observă mai cu seamă în lexic, compartiment cu unități supuse permanent schimbărilor, cu dispariții, substituiri, evoluții semantice.

Semnalăm mai întâi faptul că în aromână s-au păstrat cuvinte de origine latină care au dispărut din dacoromână. Timotei Cipariu¹⁶, care a remarcat cel dintâi soarta acestui fond lexical, a întocmit o listă de 74 de astfel de cuvinte pe care le-a extras din operele învățaților aromâni de la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

¹⁴ Al. Philippide, *Originea românilor*, II, p. 426.

¹⁵ Cf. Sextil Pușcariu, *Limba română*, I. *Privire generală*, București, 1940, p. 218, 222 ș.u.

¹⁶ T. Cipariu, *Principia de limbă și de scriptură*, ed. a II-a, revăzută și înmulțită, Blaj, 1866, p. 87 ș.u. Autorul își exprimă regretul că nu a putut vedea și dicționarul în patru limbi al lui Daniil Moscopoleanul.

Multe dintre ele sunt cuvinte esențiale în vocabularul general al dialectului : *agru* (*ager*), *auă* (*uva*), *bășare* (*basiare*), *căroare* (*calor*), *dimândare* (*demandare*), *e* (*et*), *h'ic* (*ficus*), *mesu* (*mensis*), *nearcă* (*noverca*), *poarcă* (*porca*), *viptu* (*victus*), *vingiț* (*viginti*) etc. Am notat în paranteză etimonurile latinești. Trebuie precizat însă – fapt foarte important – că cele mai multe cuvinte din acest grup, active în vorbirea de astăzi a aromânilor, se regăsesc în dacoromâna textelor vechi și a unor graiuri regionale actuale : *arbure* (*arbor*), *marțu* (*martius*), *mărit* (*maritus*), *mușat* (**formosiatu*), *nămal'e* (*animalia* pl.), *neauă* (*nix*). Observația aceasta, reluată mereu¹⁷ ca un fapt comun în studiile de istorie a limbii române, e formulată clar de canonicul de la Blaj : „forme și cuvinte originare și derivate, unele care astăzi numai la românii de preste Dunăre se mai aud, altele care încă pe la a. 1700 mai erau în uz și la noi, iar de-atunci încoace au periră cu totul de în limba românească, au numai rar sau prea rar se mai aud și se scriu”¹⁸. Prin urmare, cuvintele de origine latină cunoscute astăzi numai în aromână și în unele graiuri periferice de la nordul Dunării erau generale în româna comună, o limbă unitară, vorbită pe o largă arie romanizată la nordul și la sudul Dunării.

Istoria dialectului aromân, vizând în mod special caracterul arhaic al acestuia, trebuie pusă în legătură cu istoria socială a acestui important grup de români balcanici. Tache Papahagi observă, ca mulți alți cercetători, că „mișcarea, deplasarea, peregrinarea” e o caracteristică a istoriei aromânilor. El se gândește, cu ușoară nostalgie, la „o stingere lingvistică” determinată de instabilitatea lor, „aromânul nefiind legat de pământ, de țarină, ci de cerințele vieții lui pastorale”¹⁹. Agricultură la aromâni a fost, după cum zice Papahagi, în acord cu toți specialiștii în istoria Balcanilor, „anemică și sporadică; au practicat-o numai satele cu populație sedentară și, firește, pe o scară redusă”²⁰.

Cărvănăritul, altă ocupație de seamă a aromânilor, e asimilat fenomenului de migrație continuă. Adăugăm și constatarea că și la aromâni era odinioară, ca la albanezi, fenomenul „înstrăinării” (alb. *kurbet*), exodul spre țări îndepărtate, de unde reveneau, târziu, după ani îndelungați, în locurile de baștină. Th. Capidan a observat că „dorul de ducă”, legat la origine de păstorit, caracterizează și astăzi viața sufletească a aromânilor. S-ar părea însă că „acasă”, în revenirea lor, e asimilat cu patria primitivă de pe malul nordic al Dunării. Pușcariu consideră „migrația”, determinată sau nu de păstorit, ca o stare generală a aromânilor, manifestată ca mod de apărare în tot cursul istoriei lor. În alt loc afirmă că „migrația” e un mod de existență al aromânilor: „Extensiunea aceasta a aromânilor

¹⁷ Problema fondului lexical moștenit în aromână și cu un regim special în dacoromană a fost cercetată de mulți istorici ai limbii; v. bibliografia la Gr. Brâncuș, *Studii de istorie a limbii române*, [I], București, Editura Academiei Române, 2007, p. 92 ș.u.

¹⁸ T. Cipariu, *op. cit.*, p. 87.

¹⁹ Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, ed. a II-a, București, Editura Academiei, 1974, p. 6.

²⁰ *Ibid.*, p. 16.

este rezultatul unor neconținute migrațiuni. Avem dovezi istorice de mutări ale lor dintr-un loc într-altul în urma persecuțiilor neconținute la care au fost supuși. Tradiția păstrată la bătrâni și limba lor sunt dovezi vii despre mișcarea populațiunii, care a părăsit sate întregi spre a înființa așezări nouă”²¹.

Trebuie adăugat că istoria raporturilor interetnice din Balcani, adesea crâncene, a fost defavorabilă aromânilor. Reținem aici exprimarea plastică a lui T. Papahagi: „vremuirile istorice au agravat peregrinările lui geografice dispersându-l în enclave izolate”. Și: „Tirania feudală (turcească, grecească) a determinat dezastrele care au dezrădăcinat multă populație aromânească, viscolind-o în diferite direcții”²².

Aromânii au fost într-o mișcare continuă de la nord la sud, de aceea graiul lor a fost mai unitar și mai puțin supus schimbărilor față de graiul dacoromânilor, populație stabilă, așezată locului. Prin migrația neîntreruptă în toate zonele balcanice, determinată de factori diverși, se explică difuzarea unui stoc important de cuvinte în limbile cu care aromâna a venit în contact. Astfel, cele mai multe elemente lexicale care au intrat în greaca din Epir aparțin domeniului vechi al păstoritului: *bardzu*, *buză*, *cupaciu*, *ciucă*, *dașu*, *gălbadză*, *groapă*, *grumadzu*, *mură*, *murgiu*, *mușcă*, *scrum*, *sumbure*, *șap*, *șarc*. Acestea aparțin substratului traco-dac, la care se adaugă cele de origine latină, toate dovedind vechimea contactului cu lumea greacă. Aromâna a lăsat urme și în lexicul popular albanez²³, precum și, mai rar, în graiurile slave din Macedonia, Bulgaria, Cosovo etc.

Ritmul lent de evoluție a aromânei, ca o consecință a deplasărilor sociale neîntrerupte, a fost remarcat întâi de B.P. Hasdeu. El a arătat că dialectul unei populații așezate, sedentare, care nu-și schimbă locul, se dezvoltă în ritm normal (cazul dacoromânei), pe când dialectul populației care „migreză” într-un neastâmpăr continuu (aromâna) e „împiedicat și oprit” din evoluția lui firească: „Il n'est pas moins incontestable que, des deux dialectes, celui qui n'a jamais changé de place, fixé dans les mêmes conditions climatiques et de voisinage, se développe le mieux, tandis que le dialecte qui se déplace subit nécessairement des dérangements de toutes sortes. Or, le dialecte daco-roumain est de beaucoup plus normal, plus organique, plus conséquent dans son développement, qui se produit parallèlement à l'italien, que le macédo-roumain qui nous apparaît, en tout, comme entravé et arrêté dans sa marche”²⁴. Arhaismul aromânei și evoluția normală, neîntreruptă a dacoromânei, considerate ca o reflectare a poziționării sociale (migrația aromânilor și statorinicia dacoromânilor), sunt pentru Hasdeu termenii

²¹ Sextil Pușcariu, *Limba română*, I. *Privire generală*, București, 1940, p. 220, 360.

²² *Ibid.*, p. 11.

²³ Vezi Th. Capidan, *Raporturi lingvistice româno-albaneze*, în „Dacoromania”, II, p. 467 ș.u.

²⁴ B.P. Hasdeu, *Studii de lingvistică și filologie*, ediție îngrijită de Gr. Brâncuș, București, Editura Minerva, 1988, vol. II, p. 453. Pasajul citat aici provine din textul intervenției la Congresul al VII-lea al Orientaliștilor, ținut la Viena în 1886, text publicat sub titlul *Sur les éléments turcs dans la langue roumaine*.

ipotezei autohtonismului românesc la nordul Dunării. E interesantă și observația lui privitoare la sensul mișcărilor pastorale în Europa de sud-est: „Mais s'il est vrai que les Roumains étainent pasteurs, il n'est pas moins certain que les bergers roumains ne montent jamais du sud au nord; tout au contraire, ils descendent systématiquement du nord au sud à la recherche de meilleurs pâturages”²⁵. El adaugă aici locurile capitalei Țării Românești mutate succesiv dinspre nord spre sud.

Caracterul arhaic al aromânei în raport cu dacoromâna este similar, la alt nivel, cu arhaismul românei față de celelalte limbi romanice. Poziția laterală în cuprinsul României și izolarea timpurie de centrele inovatoare occidentale sunt factori prin care se explică păstrarea numai în română a unui fond lexical vechi: *adjutorium* > *ajutor*, *blanditia* > *blândețe*, *languidus* > *lânged*, *lingula* > *lingură* etc.²⁶ La acestea se adaugă un număr important de trăsături fonetice și gramaticale proprii românei, precum și o amprentă mai pronunțată a intervenției substratului.

Așadar, aromâna a evoluat mai lent decât dacoromâna, fiind idiomul unei populații cu o istorie în migrație continuă de la nord spre sud, fără piedici naturale, politice, religioase. Potrivit teoriei lui Hasdeu, graiul aromânilor, din numeroasele enclave, pare mai unitar, mai puțin supus schimbărilor decât graiul dacoromânilor, populație stabilă, așezată locului. În termenii metodologici adoptați, aromâna ne apare ca idiom arhaic, comparabil cu dacoromâna secolului al XVI-lea.

L'AROMAINE – DIALECTE ARCHAÏQUE

RÉSUMÉ

La présentation, par rapport au dacoroumain, des traits archaïques qui caractérisent la phonétique, la morphologie (surtout celle du verbe) et le lexique hérité du latin du dialecte aroumain permet des conclusions sur les conditions faisant que l'aroumain garde un degré de développement plus proche du roumain commun. Mettant en lumière les contributions de T. Cipariu et B.P. Hasdeu, l'auteur en accentue l'importance décisive des déplacements saisonniers des pâtres aroumains. À l'instar de Hasdeu, Gr. Brâncuș explique les traits archaïques comme dus à la transhumance qui a arrêté l'évolution attendue du dialecte.

*Academia Română
Calea Victoriei nr. 125–127*

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Cf. Sextil Pușcariu, *op. cit.*, p. 213.